

Etnografisch onderzoek en emoties: Over de (on)verenigbaarheid van mens en wetenschap.¹

AN NUYTIENS
VEERLE SCHEIRS*

1. INLEIDING

Het verrichten van kwalitatief onderzoek in het algemeen, en etnografisch onderzoek in het bijzonder, kan een emotionele impact hebben op alle betrokken partijen. De term etnografie is oorspronkelijk afkomstig uit de antropologie en verwijst naar de beschrijvende studie van stammen of volkeren teneinde een andere cultuur te begrijpen. Het is de Poolse antropoloog Malinowski die o.a. door zijn onderzoek bij de Trobrianders doorgaans beschouwd wordt als de grondlegger van de etnografie (Kottak, 2006). Breder en meer hedendaags gezien, verwijst de term etnografisch onderzoek naar de studie van menselijke groepen of deelgroepen (bv. een beroepsgroep) in hun natuurlijke setting. Het uitgangspunt is dat men een groep of deelgroep best kan leren kennen en begrijpen door een beschrijving van binnenuit (ten Have, 2004).²

Etnografisch onderzoek gaat doorgaans gepaard met vaak erg intense persoonlijke contacten die, net zoals in het dagelijkse leven allerlei emoties kunnen oproepen. Door de aard van de thema's die men bestudeert in de criminologische wereld, is de mogelijke emotionele impact misschien nog wel groter bij etnografisch onderzoek binnen de criminologische wetenschappen. Zo situeert heel wat (zowel kortdurend als langlopend) criminologisch onderzoek zich in beladen settings (bv. politie, gevangenis, jeugdinstelling) en/of wordt vaak gefocust op emotioneel geladen thema's (bv. slachtofferschap, opsluiting).

De emoties die etnografisch onderzoek kunnen losmaken, situeren zich zowel aan de kant van de onderzochte, als aan de kant van de onderzoeker. In criminologische literatuur wordt relatief weinig aandacht besteed aan de emotionele dimensie van onderzoek. Wanneer het onderwerp aan bod komt, wordt daarenboven voornamelijk gefocust op de emotionele impact op de respondenten. Op mogelijke emotionele reper-

* Wetenschappelijk medewerkster Vakgroep Criminologie, Vrije Universiteit Brussel, an.nuytiens@vub.ac.be

Wetenschappelijk medewerkster Vakgroep Criminologie, Vrije Universiteit Brussel, veerle.scheirs@vub.ac.be

¹ Dit artikel is een herwerkte versie van de paper "Ethnographic Research and Emotions: Balancing on the Boundaries Between Humanity and Science". Deze paper werd geschreven ter voorbereiding van de "Master Class on Doing Ethnographic Research in Social Institutions" (29 april 2010) met Prof. Dr. Alison Lieblich, en werd besproken op een voorbereidend intern onderzoeksseminarie van de Vakgroep Criminologie van de Vrije Universiteit Brussel. De auteurs zijn hun collega's, in het bijzonder Prof. Dr. Sonja Snacken en Prof. Dr. Jenneke Christiaens, alsook de reviewers, erkentelijk voor de waardevolle opmerkingen en suggesties.

² Over welke onderzoeksmethoden al dan worden verstaan onder de term etnografisch onderzoek lopen de meningen uiteen (zie ook Hammersly & Atkinson, 2007). Wij sluiten ons aan bij de eerder brede definitie van Alison Lieblich: "it can include observation, participation, interviewing and almost any other form of interaction between ourselves, the researchers and the social world" (Lieblich, 2001, 475)

sies van etnografisch onderzoek voor de onderzoeker zélf wordt veel minder ingegaan (Bosworth, 2001; Hubbard et al., 2001). Terwijl het belang om onderzoek te verrichten naar “mensen van vlees en bloed” meermaals wordt aangestipt (zie bv. Kleemans et al., 2008), wordt vaak voorbij gegaan aan het feit dat ook de onderzoeker mens(elijk) is en dus emoties heeft (Bosworth et al., 2005).

Omdat dit thema binnen de criminologische literatuur niet de aandacht krijgt die ze volgens ons verdient, hopen we met deze bijdrage een aanzet te geven voor de (her)opening van het debat. We pleiten voor meer openheid over de rol van emoties bij het verrichten van etnografisch onderzoek in de criminologie. Door op een open manier te reflecteren over de emotionele aspecten en uitdagingen die we zelf hebben ervaren tijdens ons onderzoek, nodigen we andere onderzoekers uit om hetzelfde te doen. Omdat we vertrekken vanuit onze eigen onderzoekservaringen, ligt de focus op het verrichten van veldwerk³ in justitiële settings (in het bijzonder de gevangenis). Ondanks deze specifieke insteek menen we dat de aangesneden thema's ook relevant kunnen zijn voor bijvoorbeeld onderzoekers die eerder kwantitatief georiënteerd onderzoek uitvoeren, of onderzoekers die etnografisch onderzoek verrichten in andere settings.

Voorafgaand merken we op dat we in dit artikel vooral ingaan op emotionele gevolgen van veldwerk voor de onderzoeker veroorzaakt door directe interactie met de onderzoekssubjecten. Uiteraard kunnen ook meer externe aspecten emoties uitlokken bij de onderzoeker.⁴ Binnen het bestek van deze bijdrage wordt hier echter niet verder op ingegaan.

Na een kort literatuuroverzicht, waarin we het theoretische debat situeren en een aantal concepten uitklaren, illustreren we onze onderzoekservaringen op drie (spannings)niveaus: (1) de onderzoeker als mens, (2) de onderzoeker als maatschappelijk werker en (3) de onderzoeker als acteur / actrice. Vervolgens exploreren we mogelijke pistes hoe onderzoekers kunnen omgaan met emotionele ervaringen, en wat de mogelijke (meer)waarde hiervan kan zijn.

2. LITERATUUROVERZICHT

De discussie over de emotionele aspecten van etnografisch onderzoek is nauw verbonden met het debat over het spanningsveld tussen objectiviteit en subjectiviteit en het spanningsveld tussen afstand en betrokkenheid. Hoe een wetenschapper zich positioneert in deze spanningsvelden heeft veel te maken met de wetenschapsvisie van waaruit vertrokken wordt. Elke wetenschapper vertrekt vanuit een bepaalde visie op wetenschap wanneer hij of zij de sociale werkelijkheid onderzoekt. Elke visie heeft een eigen logica, consistentie en leidende principes (Ponsaers & Pauwels, 2002, 67). Het is evident dat onderzoek voeren vanuit een constructivistisch standpunt volgens andere principes verloopt dan wanneer we door een positivistische bril gaan kijken. In zijn boek "Against Method" pleitte Feyerabend (1993) voor een epistemologisch pluralisme; iedere wetenschapper is vrij zijn of haar visie op wetenschap te bepalen, rekening houdende met de beperkingen en sterktes van elke benadering. Het is echter belangrijk om aan

³ Terwijl de term veldwerk zeer breed omschreven kan worden, hanteren we in dit artikel de term veldwerk als synoniem voor etnografisch onderzoek.

⁴ Zo bespreekt Bosworth (2001) bijvoorbeeld de frustratie die gepaard kan gaan met veldwerk, wanneer bepaalde bronnen slecht toegankelijk of van slechte kwaliteit zijn.

te geven vanuit welke visie men vertrekt, en zich bewust te zijn van de implicaties van deze keuze.

Zelf vertrekken we in onze studies (zie infra) vanuit een constructivistisch standpunt. Als wetenschapper worden we verondersteld op zoek te gaan naar “de waarheid”. Dit impliceert dat wetenschappelijk onderzoek objectief moet zijn (Bijleveld, 2005). Vanuit onze eigen constructivistische visie is het echter niet zo eenvoudig om objectiviteit vast te stellen. Er wordt immers doorgaans niet gezocht naar “de werkelijkheid” of “de waarheid”, zoals in de positivistische onderzoekstraditie, maar eerder naar de *constructie* van de werkelijkheid door de respondent (Burr, 2007; Flick, 2004). De onderzoeker zelf is ook een onderzoeksinstrument, waardoor een zekere mate van subjectiviteit niet uit te sluiten is (Phillips & Earle, 2010). De onderzoeker heeft immers altijd een bepaalde achtergrond en voorgeschiedenis die zijn of haar waarnemingen tot op een bepaald niveau (mede) kleuren. Het bereiken van 100% objectiviteit in kwalitatief onderzoek is daarom niet haalbaar, en daarom slechts een illusie (Cohen, 2000; Fine, 1993; Jones, 2004; Reger, 2001). Zo bleek uit het onderzoek van Phillips en Earle (2010) duidelijk dat de verschillende achtergrond van de onderzoekers (o.a. gender, etniciteit, levensverhaal) niet alleen de interacties tijdens het veldwerk in de gevangenis beïnvloedde, maar tevens de analyse van de resultaten (Phillips & Earle, 2010).

De traditionele positivistische toetsstenen om de “wetenschappelijke kwaliteit” van onderzoek te evalueren, zijn binnen een constructivistische wetenschapsvisie bijgevolg niet even bruikbaar of toepasbaar. Er geldt dan ook een alternatieve invulling voor eerder klassieke positivistische concepten zoals validiteit, betrouwbaarheid en representativiteit (zie bv. LeCompte & Goetz, 1982; Ponsaers & Pauwels, 2002; Tobin & Begley, 2004). Zo wordt niet het criterium van herhaalbaarheid, maar wel het concept intersubjectiviteit vooropgesteld om te evalueren of de verzamelde gegevens betrouwbaar zijn. Dit concept houdt in dat gestreefd wordt naar het feit dat onderzoekers onafhankelijk van elkaar tot hetzelfde (subjectieve) oordeel komen (Bijleveld, 2005; LeCompte & Goetz, 1982).

Vaak gaat men in criminologische werken echter voorbij aan deze verschillende benaderingen van wetenschap. In de praktijk zien we dat veel criminologische werken en handboeken nog steeds gedomineerd worden door een eerder positivistische wetenschapsopvatting. Ondanks de erkenning dat kwalitatief onderzoek tot op zekere hoogte een subjectief karakter heeft, wordt in methodologische handboeken een aantal richtlijnen uitgewerkt om de objectiviteit niet (verder) in het gedrang te brengen. Zo wordt gesteld dat een zekere afstand tussen de onderzoeker en de onderzochte(n) gegarandeerd moet worden. Bij het consulteren van deze handboeken vinden we dat de onderzoeker de “gouden middenweg” moet vinden tussen afstand en betrokkenheid (Baarda et al., 2001, 112). Hoewel erkend wordt dat tijdens het veldwerk hechte banden kunnen ontstaan, dient de onderzoeker te vermijden dat hij of zij te veel betrokken geraakt, want dit zou de objectiviteit in het gedrang brengen. In het slechtste geval kan deze betrokkenheid resulteren in *going native*. Zaitch et al. (2009, 299-300, originele cursivering) formuleren dit als volgt: “Het probleem is echter dat deze hechte banden voor een objectiviteitsprobleem zorgen. De onderzoeker kan niet meer voldoende afstand nemen van de betrokken persoon, bekijkt of aanhoort deze persoon niet langer kritisch en stelt de participant zeker geen lastige vragen meer. De onderzoeker moet daarom steeds de relaties tot de deelnemers in vraag blijven stellen en in indien nodig

de juiste afstand proberen te bewaren (...). De te nauwe betrokkenheid van de onderzoeker kan zo ver gaan dat de onderzoeker volledig geassimileerd wordt door de setting. Dit noemen wij *going native*".

Over de emoties die we ervaren als gevolg van deze betrokkenheid, en hoe we daarmee moeten omgaan, vinden we heel wat minder informatie terug in methodologische handboeken. De emotionele impact van veldwerk en de hieraan verbonden uitdagingen worden vaak genegeerd. Zo stelt Wincup (2001, 18) vast dat: "Reading the methodological literature, I reached the conclusion that researchers do not have feelings". Ook in de bredere criminologische literatuur komt de thematiek weinig aan bod. Zoals Bosworth (2001) en Wincup (2001) terecht opmerken, wordt de (korte) bespreking van zulke problemen vaak naar de bijlagen verwezen. Als resultaat vinden we in de criminologische literatuur bitter weinig open en eerlijke reflecties over emoties en etnografisch onderzoek.⁵ In bijdragen waar het thema wél aan bod komt, is dit vaak erg summier.⁶ Daarenboven wordt in dat geval ook vooral gewezen op de negatieve gevolgen van emoties, meer specifiek omdat deze de objectiviteit van het onderzoek in het gedrang zouden brengen. Zo lezen we in het basiswerk "Kwalitatieve methoden en technieken in de criminologie", in het hoofdstuk over participerende observatie: "Ook emotionele betrokkenheid is mogelijk. De participatie kan immers zo'n indruk maken op de onderzoeker dat deze niet langer als neutraal onderzoeker betrokken is. Het gevolg van zo'n betrokkenheid is dat de objectiviteit van de gegevens in gevaar komt omdat de onderzoeker zijn gegevens anders gaat benaderen of registreren" (Zaitch et al., 2009, 301).

De geringe en eerder negatieve aandacht voor het thema in de criminologische literatuur zou deels verklaard kunnen worden door het feit dat de heersende wetenschapsvisie in de praktijk nog (te) vaak gestoeld wordt op of beïnvloed wordt door eerder positivistische onderzoeksprincipes. Nog steeds wordt aan criminologen aangeleerd om tijdens veldwerk onder alle omstandigheden objectief en rationeel te blijven. In methodologische handboeken wordt dit soms te ongenueanceerd weergegeven; er wordt erg weinig verwezen naar praktijksituaties om de theorie op toe te passen. Dit creëert bij vele onderzoekers een zwart-wit beeld over het spanningsveld tussen objectiviteit (rationaliteit ofwel waarheid) en subjectiviteit (emoties ofwel onwaarheid) (May, 1993; Reger, 2001). Bijgevolg worden emoties nog vaak als een negatief element beschouwd omdat ze de objectiviteit zouden aantasten. De angst voor kritiek van collega's en de vrees om beschouwd te worden als een incompetent onderzoeker, maakt dat emoties doorgaans verhuld worden en amper gerapporteerd worden (Dickinson-Swift et al., 2009; Gilbert, 2001; Kleinman & Copp, 1993; May, 1993; Wincup, 2001). Emotionele aspecten van veldwerk worden nog vaak geassocieerd met vrouwelijke onderzoekers. Zo zouden zowel mannelijke als vrouwelijke respondenten zich meer toegankelijk opstellen tegenover vrouwen, onder andere omdat ze als niet (of minder) bedreigend gepercipieerd worden, maar ook omdat ze meer "persoonsgeoriënteerd" zouden zijn (Warren, 1988; Harris & Huntington, 2001).

Wanneer we ons blikveld verruimen, en verder kijken dan louter de methodologische handboeken en de criminologische literatuur, dan blijkt dat er binnen andere domei-

⁵ Zo is het opvallend dat zelfs in het themanummer van Tijdschrift voor Criminologie over kwalitatief onderzoek (2008) in geen enkele bijdrage werd ingegaan op de emotionele aspecten van veldwerk.

⁶ Er zijn uiteraard uitzonderingen op die regel (zie bv. Liebling, 1999; 2001; Smith & Wincup, 2000).

nen heel wat literatuur terug te vinden is die (uitsluitend) focust op emoties en etnografisch onderzoek. Deze werken situeren zich vooral op het antropologische, sociologische en medische domein. Ook in heel wat feministische publicaties wordt uitgebreid gereflecteerd over de rol en impact van emoties bij het uitvoeren van veldwerk (zie o.a. Cain, 1990; Gilbert, 2001; Dickinson-Swift et al. 2006, 2007, 2009; Hochschild, 2003; Hubbard et al., 2001; Kirschner, 1987; Kleinman, 1991; Kleinman & Copp, 1993; May, 1993; Reger, 2001). Emoties worden door deze auteurs beschouwd als een centraal en inherent onderdeel van het onderzoeksproces, omdat ze eigen zijn aan het mens-zijn (Dickinson-Swift et al., 2007). In deze literatuur wordt gereflecteerd over allerlei emotionele ervaringen tijdens het verrichten van veldwerk (zie bv. Dunn, 1991; Ellis, 1995; Rager, 2005; Ceglowski 2000, Gair, 2002; Warr, 2004). Dit gebeurt op een eerlijke en open manier; moeilijkheden die men ervaren heeft worden openlijk besproken. Van Maanen (1998) spreekt in dit kader van “confessional tales”, Ceglowski (2000) van “an unofficial text”. Om meer inzicht te krijgen in de emoties waarmee onderzoekers worden geconfronteerd, en de hieraan verbonden emotionele uitdagingen, worden de onderzoekers zelf meer en meer als onderzoekssubject benaderd. Deze trend wordt aangeduid als “researching the researcher” (Campbell, 2002; Dickinson-Swift et al., 2006, 2007, 2009; Johnson & Clarke, 2003).

3. EIGEN ONDERZOEKSERVARINGEN

Omdat getuigenissen over de emotionele aspecten van etnografisch onderzoek in de criminologische literatuur schaars zijn, blijken weinig onderzoekers goed voorbereid op de reële emotionele impact van hun onderzoek (Gilbert, 2001; Smith & Wincup, 2000). Tijdens onze recente onderzoeksactiviteiten ondervonden we dit aan den lijve. Ter voorbereiding van ons veldwerk verrichtten we een grondige en gerichte literatuurstudie. Het doornemen van de opgezochte criminologische en methodologische literatuur over de voorbereiding en uitvoering van etnografisch onderzoek belette echter niet dat we onvoorbereid waren op de emotionele impact van ons veldwerk.

An Nuytiens nam in 2008 autobiografische interviews af van 41 vrouwelijke gedetineerden voor haar doctoraatsonderzoek.⁷ Veerle Scheirs observeerde in het kader van haar doctoraatsonderzoek tot op heden meer dan 40 zittingen (*front stage*) van een Belgische strafuitvoeringsrechtbank (kortweg SURB). Naast de zittingen observeerde ze informele gesprekken en discussies voor, tijdens en na de zitting (*back stage*). Deze zittingen vonden zowel in de gevangenis als in de rechtbank plaats. Vervolgens verrichtte ze veldwerk op het parket van diezelfde SURB en observeerde ze de adviesfunctie van de gevangenisdirecteur en de rol van de PSD in één van de gevangenis waarvoor deze SURB bevoegd is.⁸

Allebei trachten we de sociale werkelijkheid te begrijpen vanuit het perspectief van onze onderzoekssubjecten. Met onze studies treden we met andere woorden de subjectieve leefwereld van onze respondenten binnen wat intensieve persoonlijke contacten

7 “Small numbers, big problems? Een kwalitatief onderzoek naar het jeugdbeschermingstraject van vrouwelijke persistente delinquenten” (gefinancierd door: FWO - Promotor: Prof. Dr. Jenneke Christiaens – Co-promotor: Prof. Dr. Christian Eliaerts).

8 “De strafuitvoeringsrechtbank aan het werk. Een etnografisch onderzoek naar haar interactie, beslissingsprocessen en- praktijken” (gefinancierd door: FWO – Promotor: Prof. Dr. Kristel Beyens – Co-promotor: Prof. Dr. Sonja Snacken).

vereist. Intuïtief hielden we dan ook rekening met mogelijke emotionele reacties van onze respondenten. Bijvoorbeeld, gezien de specifieke situatie waarin gedetineerden zich bevinden, bestond de kans dat ze zouden huilen tijdens het interview of tijdens een zitting. We behoedden er ons tevens voor dat sommige respondenten mogelijks de grenzen van “professionele afstand” zouden overschrijden. Vooraf bespraken we daarom met onze promotor en met collega’s hoe we zouden omgaan met deze hypothetische situaties. Waar we echter weinig of geen rekening mee hielden, was dat onze onderzoeksactiviteiten ook een emotionele impact zouden hebben op *onzelf*. Tijdens ons veldwerk werden we geconfronteerd met onze eigen emoties en allerhande problemen en vragen die daarmee samenhangen.

3.1 De onderzoeker als mens

Tijdens de interviews werden meermaals erg traumatische gebeurtenissen verwoord door de respondenten, en op de zittingen werden soms beslissingen genomen in het nadeel van gedetineerden. Dit resulteerde niet zelden in emotionele reacties van gedetineerden. Meermaals waren we zwaar onder de indruk van deze gebeurtenissen. Eén van de onderzoeksters was op dat moment zwanger van haar tweede kind. Het moederschap en de zwangerschap versterkten de emotionele impact van bepaalde informatie die werd gedeeld door de respondenten. Zo had een groot deel van hen zelf ook kinderen en vertelden zij over de scheiding met hen en het gemis dat dit teweegbracht.

Het bleek onmogelijk om de gebeurtenissen en verhalen te vergeten bij het sluiten van de gevangenispoort. Omdat we deze “emotionele rugzak” vaak mee naar huis namen, liet dit zich ook voelen in ons privé-leven. Dag en nacht spookten de respondenten en het onderzoek door ons hoofd. Het probleem om afstand te nemen van de belevenissen tijdens het veldwerk wordt ook door andere auteurs beschreven (Bosworth et al., 2005; King, 2000; Liebling, 1999; Smith & Wincup, 2000). Kleinman en Copp (1993, 8) verwoorden het treffend: “We may not live with those we study, but sometimes it feels as if they are living inside our heads”. Tijdens ons veldwerk voelden we ons zo goed als permanent emotioneel overladen. De emotionele belasting die we ervaren blijkt echter geen uitzondering (zie bv. Smith & Wincup, 2000; Staring & Kroese, 1991). Zo omschrijft Dunn (1991, 390) veldwerk als een “emotionally draining experience”. Verder worden ook slapeloosheid, maag- en darmklachten, hoofdpijn en gevoelens van angst, frustratie, hulpeloosheid en burnout in verband gebracht met etnografisch onderzoek (Dickinson-Swift et al., 2006, 2007, 2009; Dunn, 1991; Rager, 2005). Dunn (1991, 389) omschrijft haar ervaringen als volgt: “I diagnosed myself as depressed, but why?... My inability to sleep diminished; however, extreme gastrotestinal upsets began,... I encountered numerous psychical and emotional disorders. However, I wasn’t aware of the connection between my responses and the study”.

De emotionele betrokkenheid creëerde een groot gevoel van onzekerheid. Bewust en onbewust spookte de vraag of deze gevoelens (de objectiviteit van) ons onderzoek zouden kunnen schaden, permanent door ons hoofd. De lijn tussen menselijkheid (de onderzoeker als mens met gevoelens) en wetenschap (de onderzoeker als “objectieve wetenschapper”) bleek zeer dun. Deze lijn bewandelen en het leren omgaan met deze emoties was dan ook een moeilijke evenwichtsoefening.

Zelf ondervonden we veel steun door het delen van onze ervaringen met collega's. Veldwerk is vaak een eenzame en geïsoleerde aangelegenheid. Door het letterlijk verdwijnen van onze vertrouwde werkplek voor een lange tijd wordt de afstand met onze collega's letterlijk en figuurlijk groter. Net zoals Liebling (1999) voelden we heel sterk de nood om onze emotionele ervaringen met iemand te delen. Omdat we beiden ons veldwerk alleen uitvoerden was dit niet altijd meteen mogelijk. We ondervonden dan ook dat onze ervaringen beter verwerkt werden bij het spreiden van het veldwerk over een lange(re) periode en het inlassen van korte periodes van *time-out* (zie ook Baarda et al., 2001; King, 2000; Kleinman & Copp, 1993; Dickinson-Swift et al. 2007; Gilbert, 2001; Zaitch et al., 2009). Op die manier konden we onze ervaringen laten bezinken en bespreken met collega's. Bovendien liet dit ons toe afstand te nemen van het onderzoek, zodat we het geheel, alsook de verschillende invalshoeken konden overzien, en zo het belangrijke van het bijkomstige konden onderscheiden (Liebling, 2001, 482; Gilbert, 2001).

3.2 De onderzoeker als maatschappelijk werker

Van wetenschappers wordt soms smalend gezegd dat zij de maatschappij bestuderen vanuit een "ivoren toren". Tijdens ons veldwerk waanden we ons echter vaak eerder een maatschappelijk werker dan een wereldvreemde wetenschapper.

Omdat gedetineerden weinig gelegenheid hebben om hun verhaal kwijt te kunnen aan een door hen als "neutraal" gepercipieerd persoon, grepen zij vaak de kans om hun problemen en zorgen met ons te delen. Psychologen en maatschappelijk assistenten van de psychosociale dienst zijn niet onpartijdig gezien zij mee instaan voor het opstellen van het reclasseringsplan. Daarenboven blijkt dat psychiaters (o.a. door onderbemanning) vooral een medicaliserende aanpak hanteren en (te) weinig tijd (kunnen) vrijmaken om effectief te *luisteren* (zie o.a. jaarverslag centrale toezichtsraad gevangeniswezen en de commissies van toezicht, 2005; 2006; 2007). Diezelfde kritieken hoorden we meermaals bij onze respondenten. Het verbaasde ons dan ook niet dat gedetineerden bij een toevallige passant, de onderzoeker, hun hart uitstortten. Net zoals in andere studies (zie o.a. Bosworth et al., 2005; Dickinson-Swift et al., 2007; Faraday & Plummer, 1979; Liebling, 1999; Phillips & Earle, 2010; Schlosser, 2008) waren respondenten blij voor deze "kans om gehoord te worden" (Maeve, 1998, 5) en drukten zij achteraf hun dankbaarheid uit voor onze luisterbereidheid. Heel wat respondenten hadden zichtbaar een gevoel van opluchting na het gesprek. Vaak werden er zaken⁹ verteld waarover ze nog nooit eerder konden of wilden spreken.¹⁰ Het feit dat de respondent zo open vertelt, is uiteraard voordelig voor het onderzoek. Het geeft immers een indicatie van de mate waarin "rapport"¹¹ bereikt werd. Deze grote mate van "rapport" heeft echter ook een keerzijde. Een aantal gedetineerden nam ons in vertrouwen over persoonlijke problemen en vroeg onze persoonlijke mening of advies. Maar wat doet een "goede" onderzoeker in dat geval?

⁹ Dit kan gaan van trauma's uit de kindertijd (bv. incest) tot bepaalde incidenten in de gevangenis.

¹⁰ In de literatuur wordt dit omschreven als "Pandora's Box" of "tin-opener effect" (Dickinson-Swift et al., 2007). In sommige werken wordt daarom geopperd dat zulke gesprekken een "therapeutisch" effect kunnen hebben voor de respondenten. (zie o.a. Dickinson-Swift et al., 2006)

¹¹ Hubbard et al. (2001, 130) omschrijven "rapport" als volgt: "It is assumed that the establishment of rapport, which involves making the respondent feel relaxed, showing empathy and understanding, looking interested in what the respondent has to say etc. will encourage the respondent to 'open up' and talk about their experiences."

Ondanks de erkenning van het belang van wederkerigheid in kwalitatief onderzoek (Maeve, 1998), blijkt toch nog discussie te bestaan over hoe dit moet ingevuld worden, en hoe ver we daar in kunnen gaan. Tijdens onze opleiding wordt er op gehamerd dat onderzoekers voldoende afstand moeten bewaren. In deze lijn lezen we in het handboek van Baarda et al. (2001, 112): “Je gevoelens en opvattingen kun je niet geheel overboord gooien. Maar een onderzoeker moet wel in de gaten houden (maar er zijn natuurlijk uitzonderingen) dat je eerste taak toch het doen van onderzoek is. Binnen die taak ben je geen maatschappelijk werker of politicus (...)”. Als onderzoeker ga je dus maar beter niet over tot actie wanneer de (hulp)vraag niet rechtstreeks met je onderzoek te maken heeft. Er zouden volgens Baarda wel uitzonderingen zijn, maar over wat die concreet inhouden, blijven we in het ongewisse. Andere auteurs menen daarentegen dat zulke afstandelijkheid niet bevorderlijk is voor je onderzoek. Je riskeert zo immers vijandige reacties van (potentiële) respondenten, en je kan “rapport” verliezen. Naargelang de setting is een zekere mate van actie of initiatief dan ook aangewezen (zie bv. LeCompte & Goetz, 1982). Ook in de feministische literatuur wordt kritiek geleverd op een te afstandelijke houding (zie ook infra), waardoor een hiërarchische relatie gecreëerd wordt tussen onderzoeker en respondenten (Cain, 1990).

Dit spanningsveld ervaren we ook in de praktijk. Gedetineerden stelden zich helemaal open voor ons, zonder enige wederdienst of vergoeding (behoudens het bieden van een luisterend oor). We waren ons daarom sterk bewust van de menselijke kant van ons werk, en het belang van empathie en luistervaardigheid.¹² Enerzijds vonden we eerder intuïtief dat we (vanuit menselijk oogpunt) hier wel nog verder in konden gaan, en ook konden ingaan op sommige hulpvragen van respondenten. Meermaals werden we geconfronteerd met mensen die met (zware) psychische problemen kampen, terwijl er weinig aangepaste hulp voorhanden is. In dat kader zochten we het telefoonnummer van een voormalig therapeut van een (duidelijk suïcidale) gedetineerde op, en gaven dit door aan betrokkene. Soms boden we ook vrijwillig onze hulp aan. Snel werd echter duidelijk dat deze vorm van wederkerigheid niet door elke academicus aanvaard wordt. Zo werd de inzameling van kledij voor het kind van een respondent (dat in de gevangenis verbleef met zijn moeder), door een collega op wenkbrauwgefrons onthaald. Anderzijds hielden we soms de boot af gezien we “observer effects” wilden vermijden (LeCompte & Goetz, 1982; Spano, 2006).¹³ Om die reden gingen we soms niet in op bepaalde (hulp)vragen, maar dan voelden we ons hier achteraf schuldig over. Zo gebeurde het dat een gedetineerde ons advies vroeg over hoe hij zich het best kon voorbereiden op de zitting van de SURB. We trachtten altijd zo neutraal mogelijk te antwoorden. Dit was echter in de praktijk geen sinecure. Zo kenden we in het besproken voorbeeld de zwakke punten van het reclasseringsplan van de betrokkene. Het was daarom vanuit menselijk oogpunt zeer moeilijk te antwoorden met: “ik kan je niet helpen, want ik moet objectief blijven”. We hebben daarom de vraag van de gedetineerde op subtiele wijze omzeild, waarna we achterbleven met dubbele gevoelens.

¹² De medische en sociologische literatuur gaat verder en hanteert men concepten zoals “caring” (Ceglowski, 2000; Dickinson-Swift et al., 2007) en “emotion work” (Hochschild, 2003).

¹³ Tijdens zijn observaties bij de politie stelde Spano (2006) vast dat zulke “observer effects” relatief vaak voorkwamen. Handelingen gesteld door de onderzoeker kunnen het verdere verloop van de gebeurtenissen, en bijgevolg de verzamelde gegevens, grondig wijzigen. Zelfs de aanwezigheid van de onderzoeker op zich kan echter de aard van de data vertekenen. Het is belangrijk dat we ons hiervan bewust zijn (LeCompte & Goetz, 1982).

3.3 De onderzoeker als acteur / actrice

Etnografisch onderzoek vereist de flexibiliteit en de kunst om verschillende rollen te spelen. Om die reden voelden we onszelf tijdens het veldwerk af en toe actrices. Omdat het spelen van verschillende rollen kan leiden tot rolconflicten (Johnson & Clarke, 2003), is het essentieel om de onderzoeksrol nauwkeurig op te bouwen. Dit vereist reflectie over hoe we onszelf willen profileren en over het beeld dat we willen overbrengen op de (verschillende) doelgroep(en). Het goed invullen van je rol(len) is belangrijk op elk moment van het veldwerk, te beginnen met de intrede in de onderzoekssetting.

Intrede in de setting

De wijze waarop een onderzoeker ontvangen wordt in de setting, is o.a. afhankelijk van een aantal kenmerken van de veldwerker (o.a. gender en leeftijd) en van de wijze waarop de studie door de onderzoeker wordt geïntroduceerd in deze setting (Janssen, 2000, 117; Warren, 1988). Deze aspecten zullen ook mede bepalen hoe de onderzoeker gepercipieerd wordt door de respondenten.

Een positieve perceptie is cruciaal voor het slagen van je onderzoek. Uit de literatuur blijkt dat de binnenkomst van iemand “nieuw” in een setting altijd wel bepaalde reacties uitlokt, zoals bijvoorbeeld wantrouwen (Janssen, 2000; May, 1993; Staring & Kroese, 1991; Vander Laenen, 2008; Zaitch et al., 2009). De intrede loopt dan ook niet altijd van een leien dakje, soms is dit een langdurig proces (zie bv. Van Gemert, 1998). Elke onderzoeker met ervaring in veldwerk weet dat de intrede in een onderzoekssetting doorgaans gepaard gaat met ongemakkelijke momenten en lastige situaties. Enerzijds wensen we dat iedereen snel weet wie we zijn en wat we komen doen, dat bespaart immers tijd. Anderzijds willen we de actoren zo min mogelijk storen in hun dagelijkse activiteiten en proberen we als het ware op te gaan in het behang. Op sommige momenten kan dit zorgen voor stuntelige momenten, wat gevoelens van persoonlijke inadequaatheid kan uitlokken. Hoewel een aantal auteurs dit intredemoment als moeilijk omschrijft (zie bv. Janssen, 2000; Staring & Kroese, 1991; Van Gemert, 1998), komt dit in de criminologische literatuur nog altijd (te) weinig aan bod. Omdat hierdoor de idee kan ontstaan dat dit alleen jou overkomt, kan dit de gevoelens van inadequaatheid versterken.

Een extra moeilijkheid bestaat er in dat doorgaans in éénzelfde setting goede relaties opgebouwd dienen te worden met verschillende doelgroepen met soms tegengestelde belangen (Staring & Kroese, 1991).¹⁴ Daarenboven vraagt de interactie met verschillende personen en doelgroepen soms verschillende manieren van zelfpresentatie. Voor wat betreft gedetineerden is een positieve zelfpresentatie sterk gelinkt aan het winnen van vertrouwen. In dat kader is het belangrijk dat (potentiële) respondenten een zekere sympathie en respect voor de onderzoeker ontwikkelen. Het winnen van vertrouwen is echter geen sinecure. Ten gevolge van hun levenservaringen, en meer specifiek hun ervaringen met justitie, worden gedetineerden vaak gekenmerkt door een meer dan gezonde dosis wantrouwen. Het is dan ook zeer belangrijk dat het eerste contact goed verloopt (Nuytiens & Verwee, 2009). Net zoals Staring en Kroese (1991) ondervonden we

¹⁴ Bijvoorbeeld, in het geval van Veerle, gedetineerden en magistraten van de SURB.

dat de perceptie van een onderzoeker mee gestuurd wordt door roddels. Positieve of negatieve “reclame” kan je onderzoek maken of kraken (Janssen, 2000; Nuytiens & Verwee, 2009). Om deze reden profileerden we ons – zowel bewust als onbewust – op een bepaalde manier. Eén van ons profileerde zich tegenover de gedetineerden eerder als “ernstige, sympathieke, doch relatief naïeve studente dankbaar om te leren van de ervaringen van anderen” (Smith & Wincup, 2000, 338). Zulke personen worden immers niet als bedreigend ervaren en worden daarom gemakkelijker geduld. De andere profileerde zich bij haar interacties met magistraten eerder als onderzoeker gedreven om zich in een vierjarig doctoraatsonderzoek te verdiepen in de complexiteit van de beslissingspraktijken van de SURB.

Binnen de gevangenis als onderzoekssetting is het essentieel om ook goede contacten te onderhouden met penitentiair beambten (Janssen, 2000). Men is niet alleen intramuros voor elke “beweging” afhankelijk van hen (bv. openen deuren), maar ze fungeren vaak ook als schakel tussen onderzoeker en respondent. Daarom is het belangrijk dat penitentiair beambten die goede contacten hebben met gedetineerden, geen negatieve publiciteit verspreiden over jou of over je onderzoek. In dat kader kan het nuttig zijn om contact te leggen met *gatekeepers*. Dit zijn mensen die binnen de onderzoekssetting een zekere sympathie of macht genieten. Gezien hun positie in de setting vormen zij een belangrijke “poort” naar andere onderzoekssubjecten (Zaitch et al., 2009, 288). Om een goede reputatie en positieve contacten te kunnen opbouwen met bewaarders (maar ook met andere justitiële actoren), zijn informele contacten zoals *small talks* van cruciaal belang (Fine, 1993; Hammersley & Atkinson, 2007; Smith & Wincup, 2000). Net als Liebling (1999) ondervonden we echter dat over koetjes en kalfjes praten in een penitentiaire setting niet evident blijkt; “neutrale” onderwerpen zijn immers schaars. Het moeilijke aan de informele discussies was dan ook dat we regelmatig onze persoonlijke mening en politieke overtuigingen moesten onderdrukken teneinde ons zo neutraal mogelijk op te stellen, maar ook teneinde de relatie met (potentiële) respondenten niet te hypothekeren (zie ook Ramsay, 1996). Als mens hebben we immers sowieso persoonlijke maar ook politieke voorkeuren die ons onderzoek (kunnen) kleuren. Omdat we hierdoor (zij het onbewust) een bepaalde positie innemen, is het nastreven van volledig waardenvrij onderzoek een utopie (Becker, 1967; Wincup, 2001). Het vermijden van vragen leek initieel dan ook een goede strategie, maar dit bleek in de praktijk geen sinecure.

Onderzoeker of vriend?

Een goede invulling van je rol is ook belangrijk om tot “rapport” te komen met de onderzoekssubjecten. Zoals aangegeven is het echter niet altijd eenvoudig om aansluiting te vinden bij de doelgroep(en). Uit de literatuur blijkt dat hoe groter de gelijkenis (raakpunten) tussen onderzoeker en respondent, en hoe kleiner de (sociale) kloof tussen beiden, hoe eenvoudiger het is om zich te identificeren met elkaar en een vertrouwensband op te bouwen (Cunha, 2001; Oakley, 2004; Ramsay, 1996; Smith & Wincup, 2000). Dit ervaren wij ook in de praktijk. Bijvoorbeeld, het afnemen van interviews van vrouwen, als (zwangere) vrouw, verhoogde het gevoel van persoonlijke betrokkenheid voor de respondenten. Vaak alludeerden zij op solidariteitsgevoelens. Zo werd er vanuit gegaan dat de onderzoeker als vrouw, echtgenote of moeder zich gemakkelijk in hun positie zou kunnen verplaatsen, en hun verhaal daarom beter zou begrijpen (Nuytiens

& Verwee, 2009).^{15/16} Ook bij de onderzoeker kunnen grote verschillen ontstaan in het gevoel van persoonlijke betrokkenheid. Bij bepaalde personen voelden we ons sneller op ons gemak, en kwam het al snel tot een persoonlijke “klik” en een grote mate van “rapport”. Omdat we het gevoel hadden dat we “onzelf” konden zijn, en niet alleen “de onderzoeker”, wisselden we ook persoonlijke informatie uit. Dit had duidelijk ook invloed op de openheid van de respondent naar het onderzoek toe; al snel bekwamen we heel wat relevante (*inside*) informatie. De grens tussen respondent en vriend werd echter minder duidelijk. Dit resulteerde in grote gevoelens van onzekerheid over onze rol als onderzoeker.

De identificatie met onderzoekssubjecten was echter niet altijd zo eenduidig. Zo ervaaarden we doorheen het veldwerk ook ambivalente gevoelens jegens onze onderzoekssubjecten. Bij de observaties op de SURB en het parket merkten we na verloop van tijd, door dichtbij deze mensen te staan, door (letterlijk) aan hun kant te staan en hun dagdagelijkse praktijken en routines te observeren, dat we de beslissingsmechanismen begonnen te *begrijpen*. Bijgevolg was het mogelijk om ons met hen te identificeren (Kleinman, 1993; Liebling, 1999). Met andere woorden, er ontstond een zekere mate van sympathie voor de (beslissingen van de) bestudeerde groep. De gewaarwording van sympathie voor en identificatie met “de machthebbers” veroorzaakten echter ambivalente gevoelens (zie ook bv. Hammersley & Atkinson, 2007; Liebling, 2001).¹⁷ Het is immers veel eenvoudiger en veel meer “aanvaardbaar” om als wetenschapper te sympathiseren met de *underdog*. Soms wekten bepaalde observaties ook negatieve gevoelens op, waardoor we ons meer betrokken voelden bij de gedetineerden, en ons dan weer bij de magistraten als een *outsider* voelden. Zo waren we getuige van de weigering van een aantal strafuitvoeringsmodaliteiten op basis van argumenten extern aan het reclasseringsplan van de gedetineerde. Ook observeerden we tijdens een zitting de nogal theatrale aanhouding van een veroordeelde (onder elektronisch toezicht) op basis van een o.i. relatief rigide perceptie van de schending van de opgelegde voorwaarden. De observatie van veroordeelden die naar onze mening onrechtvaardig behandeld werden, maakte ons kwaad en gefrustreerd. Het ervaren van zowel positieve als negatieve gevoelens jegens de onderzoekssubjecten resulteerde in een voortdurende innerlijke tweestrijd. Dit spanningsveld kan heel wat stress veroorzaken bij de onderzoeker (Faraday & Plummer, 1979; Harris & Huntington, 2001; Kirschner, 1987; Kleinman, 1991). Omdat we het opgebouwde “rapport” niet wilden verliezen, verkozen we deze gevoelens niet te uiten jegens de leden van de SURB. Het onderdrukken en verhullen van emoties is niet alleen frustrerend, het geeft ons tevens een gevoel van “onechtheid”, gezien we in functie van het bekomen van goede data onze ware gevoelens onderdrukken. Ook tijdens het afnemen van interviews is het onderdrukken en verbergen van gevoelens vaak enorm moeilijk, en ondervonden we gelijkaardige problemen (zie ook Hubbard et al., 2001; Ramsay, 1996).¹⁸

¹⁵ De uitdieping van het vraagstuk van het als vrouw etnografisch onderzoek verrichten (in een mannelijk-georiënteerde setting zoals de gevangenis), ligt buiten het bestek van deze bijdrage (zie hiervoor bijvoorbeeld Ramsay, 1996).

¹⁶ Smith & Wincup (2000, 339) verwijzen naar dit fenomeen als “the implicit sense of sisterhood”.

¹⁷ Liebling vraagt zich af: “Why is it less acceptable to offer the same degree of appreciative understanding to those who manage prisons?” (Liebling, 2001, 475).

¹⁸ Zo haalt Ramsay (1996) het voorbeeld aan van een interview dat bevredigende data opleverde, maar waarover ze zich slecht voelde omdat ze vanuit haar onderzoeksrol niet had kunnen ingaan tegen de mening van de respondent die haaks stond op haar (feministische) mening.

De hamvraag is of het nodig is om je gedachten en gevoelens altijd te onderdrukken jegens je respondenten. Uit de literatuur blijkt dat een bepaalde mate van *self-disclosure* vaak beschouwd wordt als essentieel onderdeel van kwalitatief onderzoek. Een zekere mate van openheid is immers aangewezen in het kader van wederkerigheid, en ten einde “rapport” te bereiken (zie bv. Dickinson-Swift et al., 2006; Maeve, 1998).

De observator geobserveerd

Het feit dat we al snel ondervonden dat zelfpresentatie en *impression management*¹⁹ een essentieel onderdeel uitmaakt van veldwerk, versterkte het bewustzijn van en de reflectie over onze rol(len) nog meer. Ook de permanente observatie door anderen maakte dat dit bewustzijn groter werd. Het permanente bewustzijn van zowel ons gedrag als ons voorkomen is een zeer uitputtend en confronterend aspect van veldwerk (Hochschild, 2003). Zo ondervonden we dat wij, als observator, vooral in de beginfase van het onderzoek, zélf “getest” en geobserveerd werden door de verschillende actoren (zie ook Bosworth, 2005; Janssen, 2000; Staring & Kroese, 1991). Niet enkel onze rol en ons gedrag als onderzoeker, maar ook ons *personal front* (Goffman, 1995 in Hammerley & Atkinson, 2007, 65) werd onder de loep genomen. Zo ving we tijdens ons veldwerk een gesprek op tussen twee respondenten over wat de onderzoeker at tijdens de lunchpauzes.

Kleding is eveneens een aspect waar vaak op gelet wordt. Hoewel doorgaans bij het aanvangen van veldwerk in een penitentiaire setting geen specifieke eisen worden vooropgesteld door de directie, bestaat er toch een ongeschreven wet met bepaalde voorschriften (Janssen, 2000; Schlosser, 2008). Zo wordt het doorgaans geapprecieerd in neutrale kledij te verschijnen. De ongeschreven regel luidt: neutrale kledij, geen korte rokken, geen diepe decolletés, niet te veel juwelen of make-up, geen naaldhakken. Kortom: niet te veel opvallen. Omdat we als onderzoeker zonder ook maar iets te zeggen reeds een bepaald beeld kunnen creëren bij de (potentiële) respondenten, en in het slechtste geval de respons of de gegevensverzameling kunnen beïnvloeden, is het belangrijk om je hiervan bewust te zijn er in de mate van het mogelijke rekening mee te houden (Cambré & Waeye, 2001, 341). Het respecteren van deze basisregels betuigt ook respect naar penitentiair beambten toe. Zij moeten hun uniform dragen, ook al haalt de thermometer tropische temperaturen. In ons achterhoofd sluimert daarenboven altijd de vraag of we (mannelijke) gedetineerden en bewaarders niet provoceren met bepaalde kledij. Tijdens ons eigen onderzoek ervaarden we dat ook vrouwelijke gedetineerden het appreciëren als je je sober en onopvallend kleedt.

4. DISCUSSIE EN CONCLUSIE

4.1 De meerwaarde van emoties

De emotionele component van etnografisch onderzoek in een justitiële setting blijkt onvermijdelijk. Onderzoek zonder subjectieve gevoelens is quasi onmogelijk in een menselijke omgeving, en vooral in de gevangenis (Liebling, 1999, 149). Niettegenstaande we onszelf als zeer rationele personen beschouwen, stonden ook wij versteld van de

¹⁹ Ramsay (1996, 136) definieert *impression management* als volgt: “to play a role we have to manage the impression we give of our selves to others”.

emotionele impact van ons veldwerk. De vraag blijft dan hoe we best omgaan met deze kwestie.

De bezorgdheid over het vraagstuk of onze emoties de onderzoeksresultaten kunnen hypothekeren, blijkt niet altijd terecht. Uit de literatuur blijkt immers dat zij ook een positieve rol kunnen spelen. Emoties zijn essentieel om de respondenten, maar ook de onderzoekscontext beter te begrijpen (Harris & Huntington, 2001; Kleinman & Copp, 1993). Volgens Hubbard et al. (2001) kunnen emoties een belangrijke rol spelen in het begrijpen van de sociale werkelijkheid en zijn ze cruciaal in het genereren van wetenschappelijke kennis.²⁰ Wanneer we bijvoorbeeld de specificiteiten van het gevangenisleven en de emoties die dit oproept in de analyse integreren, kan dit leiden tot een beter begrip van de subjectieve realiteit van de respondenten (Bosworth et al., 2005; Ezzy, 2010; Liebling, 1999; Smith & Wincup, 2000). Gedetineerden gaven tijdens interviews maar ook daarbuiten zowel verbaal als non-verbaal aan hoe zij hun detentie beleven. Omdat we zelf niet gedetineerd zijn, was het niet altijd eenvoudig om dit te begrijpen. Om deze redenen zijn de gewaarwordingen van de onderzoeker van groot belang. Zo bijvoorbeeld: het fysieke gevoel van vrijheidsberoving en de (letterlijke en figuurlijke) beperkte bewegingsvrijheid die daarmee gepaard gaan, ervaar je voor een stuk ook als onderzoeker wanneer je aanwezig bent in de gevangenis. Dit riep bij ons bepaalde emoties op zoals stress en een beklemmend gevoel. Deze emoties gaven voor een deel ook aan wat het betekent voor een persoon om opgesloten te zijn. Het aan den lijve ontdekken van deze emoties hielp om de verhalen van de respondenten beter te begrijpen.

Negatieve gevoelens die je ervaart als onderzoeker zoals angst, boosheid, onzekerheid of ambivalentie kunnen echter ook een significante leidraad zijn voor de data-analyse; ze kunnen richting geven aan de analyse (Harris & Huntington, 2001). Ook kunnen deze emoties de aandacht vestigen op bepaalde thema's waar men anders misschien geen of weinig aandacht zou aan besteden. Op die manier kunnen emoties op zich een bron van data uitmaken (Dunn, 1991). Voor Wilkins (1993) bijvoorbeeld was angst een dominante emotie doorheen haar veldwerk. Dit had bepaalde cognitieve gevolgen: zij was zeer alert voor emotionele aspecten van de geobserveerde respondenten, en merkte dat de tegenstelling tussen angst en zekerheid die ze ervaarde, ook een centraal thema bleek te zijn in haar onderzoek. Ook Bosworth (1999) beschrijft de emotionele repercussies van haar veldwerk, die zich in zowel fysieke als gedragsmatige veranderingen uiteten. Uit deze emotionele reacties concludeerde zij twee theoretisch relevante zaken. "First (...) I understand my reactions to the prisons as being a very clear sign that prisons are places of suffering. (...) Second (...) I came to see the strains that I had encountered as a direct result of my interactive, reflexive, semi-structured, and above all *feminist* (...) approach to my interviews" (Bosworth, 1999, 74-75, originele cursivering). Het (h)erkennen van emoties ervaren door de onderzoeker is dus nuttig op drie niveaus. Zoals uit het voorbeeld van Bosworth (1999) blijkt, kan dit niet alleen leiden tot een reflectie over de gehanteerde methodologie en de implicaties hiervan op de resultaten, maar ook tot (een aanzet tot) theoretische inzichten. Door naar de emoties te kijken die je veldwerk bij je oproept, kan duidelijk(er) worden wat belangrijke theoretische aandachtspunten of thema's van je onderzoek zijn. Bijvoorbeeld, zelf voelden we ons tijdens ons onderzoek vaak geïsoleerd en eenzaam. Dit maakte ons alert(er) voor gelijkaardige gevoelens bij de respondenten. We merkten dan ook snel dat isolatie en

²⁰ Hiernaar wordt verwezen met de term *emotionally-sensed knowledge*.

eenzaamheid gevoelens zijn die vele gedetineerden ervaren tijdens hun detentie. Bovendien bleek uit de interviews met vrouwelijke gedetineerden dat de levensloop van heel wat van deze vrouwen ook vóór de detentie getekend was door isolatie en eenzaamheid. Het thema eenzaamheid en isolatie blijkt met andere woorden een belangrijke rode draad doorheen hun levensverhaal.

Positieve gevoelens kunnen ook een belangrijke rol spelen in het onderzoeksproces. Zo is empathie een sociale vaardigheid waardoor men niet alleen respect betoont voor de verhalen van de respondenten, maar die zorgt voor kwalitatief hoogstaande interviews (Hubbard et al., 2001; Ezzy, 2010). Liebling (2001, 475) stelt zelfs dat "(...) there appears to be a link between openness, warmth, devotion to the task, the capacity to be sympathetic, and the depth at which the research process operates". Voor feministische onderzoekers speelt empathie een cruciale rol. Zij verzetten zich tegen de afstandelijkheid van de "traditionele" onderzoeker en beogen een meer gelijkwaardige relatie (zie o.a. Ramsay, 1996; Ezzy, 2010). Smircich (1983 in Ramsay, 1996, 134) verwijst in dat verband naar *empathic ethnography*, waar "the goal is not to become an insider but to see the world from an insider's perspective and to represent these as clearly as possible". Sommige feministische auteurs menen zelfs dat de onderzoeker ook in die mate moet investeren dat er een vriendschapsrelatie ontstaat (zie o.a. Oakley, 2004). Hoewel we akkoord zijn dat een onderzoeksrelatie best niet hiërarchisch gestructureerd is, en we reciprociteit erg belangrijk vinden, menen we dat een te grote betrokkenheid problematisch kan zijn (cf. *going native*). Het probleem is dat grenzen niet altijd duidelijk zijn (Liebling, 2001) en we dit dus zelf moeten ondervinden en inschatten. Iedereen moet zijn of haar grenzen zelf bepalen; elke onderzoeker en elke onderzoekssituatie is immers specifiek. Soms bestaan er ook geen bevredigende oplossingen voor het dilemma betrokkenheid – afstandelijkheid (zie bijvoorbeeld Hubbard et al., 2001). Het uitwisselen en bespreken van relevante ervaringen kan ons inziens een interessant kader bieden voor het aftasten van die grenzen.

4.2 "Sharing and comparing"

Het verrichten van veldwerk is vaak een eenzame taak. Het is daarom belangrijk dat ervaringen gedeeld, geëvalueerd en geventileerd kunnen worden. Door het delen van ervaringen kunnen we meer inzicht verkrijgen in hoe we ons voelen en waarom (Kleinman, 1991; Kleinman & Copp, 1993). Dit leidt tot meer reflectie over het onderzoeksproces (Reger, 2001; Gilbert, 2001). Het gevoel niet alleen te staan met een bepaald probleem kan de onderzoeker daarenboven voor een deel ontlasten.

Indien mogelijk zou veldwerk steeds moeten uitgevoerd worden door een onderzoeksgroep. De groep kan een forum bieden om emotionele ervaringen te ventileren (King, 2000; Reger, 2001) en oplossingen en / of manieren om hiermee om te gaan aan te reiken. Hierdoor zal ook het proces van zelfreflectie aangemoedigd worden (Phillips & Earle, 2010). Voor onderzoekers die alleen werken is het belangrijk dat zij hun ervaringen kunnen delen met familie, vrienden of collega's (Hubbard et al., 2001; King, 2000; Liebling, 1999). Supervisie en intervisie op regelmatige basis lijkt ons essentieel om onderzoekers voor te bereiden op de emotionele uitdagingen van veldwerk, en hen vervolgens te begeleiden doorheen het veldwerk (zie ook Cohen, 2000; Dickinson-Swift et al., 2007; Kleinman, 1993; Smith & Wincup, 2000). Een belangrijke rol is hier weggelegd voor de promotoren en co-promotoren. In ons eigen onderzoek fungeerden zij als

belangrijk kanaal om onze onderzoekservaringen te ventileren, inclusief de emotionele ervaringen. Een andere waardevolle methode om om te gaan met emoties is het bijhouden van veldnota's of een onderzoeksdagboek (Janssen, 2000; Reger, 2001; Gilbert, 2001).

Het zou echter interessant zijn om deze ervaringen ook buiten de onderzoeksequipe te delen. Studiedagen en congressen bieden hiervoor een uitstekend medium. Ook binnen de opleiding criminologische wetenschappen zou meer aandacht moeten uitgaan naar dit thema. Voor (beginnende) onderzoekers zou het interessant zijn om ook binnen het kader van de doctoral schools (nog) meer ruimte te creëren om praktijkervaringen te delen zoals ook in andere landen gedaan wordt.

Als we onze ervaringen willen delen, en zo meer openheid willen creëren over veldwerk en emoties, is het echter belangrijk om niet alleen te praten over onze ervaringen, maar er ook over te *schrijven*. Criminologen hebben het echter heden nog steeds moeilijk met het communiceren en / of rapporteren van hun emotionele ervaringen aan andere onderzoekers. De emotionele dimensie van etnografisch onderzoek krijgt in de criminologische literatuur bijgevolg (nog) niet de aandacht die ze verdient en dit is betreurenswaardig. Nochtans zouden we, net omdat emoties en gevoelens integraal deel uitmaken van onze onderzoekswereld, emotionele ervaringen als volwaardig onderzoekssubject en –product moeten integreren in onze output (Ellis, 1995; Gilbert, 2001; Reger, 2001). Kleinman en Copp (1993) sporen onderzoekers aan om zichzelf als *emotional agents* voor te stellen in hun analyse. Gilbert (2001) benadrukt het belang om de onderzoeker als onderzoeksinstrument te (h)erkennen. Het is daarbij ook belangrijk om te reflecteren over wie we zijn en waar we voor staan. Immers, onze ideologische en politieke voorkeuren worden sowieso gereflecteerd in ons onderzoek. Ook Phillips en Earle (2010) benadrukken het belang van reflexiviteit. We moeten ons ervan bewust zijn dat de biografie en identiteit van onderzoekers sowieso – bewust en onbewust – hun weerslag vinden in de verschillende stadia van het onderzoeksproces.²¹

Meer openheid omtrent dit thema kan bijdragen aan het creëren van een onderzoekscultuur die de emotionele dimensie van veldwerk (h)erkent en onderzoekers hier beter op voorbereidt (Gilbert, 2001). Dit alles zou moeten leiden tot meer eerlijke en menselijke rapportages van etnografisch onderzoek, waar meer transparantie wordt bekomen over het interpretatieproces (Phillips & Earle, 2010). Veel te vaak lijkt de onderzoeker afwezig in de neerslag van etnografisch onderzoek, zoals Bosworth et al. (2005, 259) opmerken: “Criminologists tend to present their analysis of the prison in the form of inhuman data. As a result, prison studies have become cold, calculated, surgical, and polished steel”. Hoewel openheid over het thema in eerste instantie “naakt” en oncomfortabel kan aanvoelen, sluiten we ons aan bij May (1993), die stelt dat dit uiteindelijk zal leiden tot onderzoek van een hoger niveau.

²¹ Zo bijvoorbeeld: welke vragen stellen we, welke personen selecteren we. Merk op dat ook emotionele ervaringen tijdens het veldwerk het verdere verloop van het onderzoek kunnen sturen, en de verzamelde data bijgevolg dus anders kan zijn (doch niet minder valide) (zie o.a. Hubbard et al., 2001; Wilkins, 1993; Wincup, 2001).

5. LITERATUURLIJST

- BAARDA, D.B., DE GOEDE, M.P.M. & TEUNISSEN, J. (2001). *Basisboek kwalitatief onderzoek: praktische handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. Houten: Stenfert Kroese.
- BECKER, H. (1967). Whose Side Are We On? *Social Problems*, 14, 3, 234-247.
- BILLEVELD, C. (2005). *Methoden en technieken van onderzoek in de criminologie*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- BOSWORTH, M. (1999). *Engendering Resistance: Agency and Power in Women's Prisons*. Dartmouth: Ashgate.
- BOSWORTH, M. (2001). The Past as a Foreign Country? Some Methodological Implications of Doing Historical Criminology. *British Journal of Criminology*, 41, 3, 431-442.
- BOSWORTH, M., CAMPBELL, D., DEMBY, B., FERRANTI, S.M. & SANTOS, M. (2005). Doing Prison Research: Views From Inside. *Qualitative Inquiry*, 11, 2, 249-264.
- BURR, V. (2007). *Social constructivism*. Londen: Routledge.
- CAIN, M. (1990). Realist philosophy and standpoint epistemologies or feminist criminology as a successor science. In: Gelsthorpe, L. & Morris, A. (eds.). *Feminist perspectives in criminology* (pp. 124-140). Buckingham: Open University Press.
- CAMBRE, B. & WAEGE, H. (2001). Kwalitatief onderzoek en dataverzameling door open interviews. In: BILLIET, J. & WAEGE, H. (eds.). *Een samenleving onderzocht: methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek* (pp. 315-342). Antwerpen: De Boeck.
- CEGLOWSKI, D. (2000). Research as relationship. *Qualitative Inquiry*, 6, 1, 88-103.
- COHEN, J.H. (2000). Problems in the field: participant observation and the assumption of neutrality. *Field methods*, 12, 4, 316-333.
- CUNHA, M.I. (2001). Trajets et dérives autour d'une prison de femmes. *Ethnologie française*, XXXI, 1, 81-87.
- DICKINSON-SWIFT, V., JAMES, E.L., KIPPEN, S. & LIAMPUTTONG, P. (2006). Blurring Boundaries in Qualitative health research on sensitive topics. *Qualitative Health Research*, 16, 6, 853-871.
- DICKINSON-SWIFT, V., JAMES, E.L., KIPPEN, S. & LIAMPUTTONG, P. (2007). Doing sensitive research: what challenges do qualitative researchers face? *Qualitative Research*, 7, 3, 327-353.
- DICKINSON-SWIFT, V., JAMES, E.L., KIPPEN, S. & LIAMPUTTONG, P. (2009). Researching sensitive topics: qualitative research as emotion work. *Qualitative research*, 9, 1, 61-79.
- DUNN, L. (1991). Research alert! Qualitative research may be hazardous to Your Health. *Qualitative Health Research*, 1, 3, 388-392.
- ELLIS, C. (1995). Emotional and ethical quagmires in returning to the field. *Journal of contemporary ethnography*, 24, 1, 68-98.
- EZZY, D. (2010). Qualitative interviewing as an embodied emotional performance. *Qualitative Inquiry*, 16, 3, 163-170.
- FEYERABEND, P. (1993). *Against Method, Outline of an anarchistic theory of knowledge*, Verso: London.
- FARADAY, A. & PLUMMER, K. (1979). Doing life histories. *Sociological Review*, 27, 4, 773-798.
- FINE, G.A. (1993). Ten lies of ethnography. *Journal of contemporary ethnography*, 22, 3, 267-294.
- FLICK, U. (2004). Constructivism. In: Flick, U. et al. (eds.). *A Companion to Qualitative Research* (pp. 88-94). Londen: Sage.
- GAIR, S. (2002). In the Thick of it: A reflective tale from an Australian social worker/Qualitative researcher. *Qualitative Health Research*, 12, 1, 130-139.
- GILBERT, K. R. (2001). *The emotional nature of qualitative research*. London: CRC Press.

- HAMMERSLEY, M. & ATKINSON, P. (2007). *Ethnography*. London: Routledge.
- HARRIS, J & HUNTINGTON, A. (2001). 'Emotions as analytic tools: qualitative research, feelings, and psychotherapeutic insight' in Gilbert, K. R. (2001). *The emotional nature of qualitative research* (pp. 129-146). London: CRC Press.
- HOCHSCHILD, A.R. (2003). *The managed heart, commercialization of human feeling*, London: University of California Press.
- HUBBARD, G., Backett-Milburn, K. & Kemmer, D. (2001). Working with emotion: issues for the researcher in fieldwork and teamwork. *International Journal of Social Research Methodology*, 4, 2, 119-137.
- Jaarverslag Centrale Toezichtsraad Gevangeniswezen en de Commissies van Toezicht. (2005). FOD Justitie: Brussel.
- Jaarverslag Centrale Toezichtsraad Gevangeniswezen en de Commissies van Toezicht. (2006). FOD Justitie: Brussel.
- Jaarverslag Centrale Toezichtsraad Gevangeniswezen en de Commissies van Toezicht. (2007). FOD Justitie: Brussel.
- JANSSEN, J. (2000). Vrouwen en veldwerk in detentie. Een schets aan de hand van persoonlijke ervaringen. *Proces. Tijdschrift voor berechting en reclassering*, 79, 7/8, 117-120.
- JOHNSON, B. & CLARKE, J. (2003). Collecting sensitive data: The impact on researchers. *Qualitative Health Research*, 13, 3, 421-434.
- JONES, S. (2004). Depth interviewing. In: Seale, C. (ed.). *Social Research Methods. A reader* (pp. 257-260). London: Routledge.
- KING, R.D. (2000). Doing research in prisons. In: King, R.D. & Wincup, E. (eds.). *Doing Research on Crime and Justice* (pp. 285-312). Oxford: Oxford University Press.
- KIRSCHNER, S.R. (1987). "Then What Have I to do with Thee?": On Identity, Fieldwork, and Ethnographic Knowledge. *Cultural Anthropology*, 2, 2, 211-234.
- KLEINMAN, S. (1991). Field-workers' feelings. What we feel, who we are, how we analyze. In: SHAFFIR, B. & STEBBINS, R.A. (eds.). *Experiencing Fieldwork* (pp. 184-195). London: Sage Publications.
- KLEINMAN, S. & COPP, M. (1993). *Emotions and fieldwork*. London: Sage Publications.
- KLEEMANS, E.R., KORF, D.J. & STARING R. (2008). Mensen van vlees en bloed. Kwalitatief onderzoek in de criminologie. *Tijdschrift voor Criminologie*, 50, 4, 323-336.
- KOTTAK, C.P. (2006). *Anthropology: the exploration of human diversity*. New York: McGraw-Hill.
- LECOMPTE, M.D. & GOETZ, J.P. (1982). Problems of Reliability and Validity in Ethnographic Research. *Review of Educational Research*, 52, 1, 31-60.
- LIEBLING, A. (1999). Doing Research in Prison: Breaking the Silence? *Theoretical Criminology*, 3, 2, 147-173.
- LIEBLING, A. (2001). Whose Side Are We On? Theory, Practice and Allegiances in Prison Research. *British Journal of Criminology*, 41, 472-484.
- MAEVE, M.K. (1998). Methodologic Issues in Qualitative Research with Incarcerated Women. *Family and Community Health*, 21, 3, 1-15.
- MAY, T. (1993). Feelings Matter: Inverting the Hidden Equation. In: HOBBS, D. & MAY, T. (eds.). *Interpreting the Field* (pp. 69-97). Oxford: Oxford University Press.
- NUYTIENS, A. & VERWEE, I. (2009). Interviewen intra muros: een muur te doorbreken? *Fatik*, 121, 5-12.
- OAKLEY, A. (2004). Interviewing women. A contradiction in terms. In: SEALE, C. (ed.). *Social Research Methods. A reader* (pp. 261-268). London: Routledge.
- PHILLIPS, C. & EARLE, R. (2010). Reading Difference Differently? Identity, Epistemology and Prison Ethnography. *British Journal of Criminology*, 50, 2, 360-378.

- PONSAERS, P. & PAUWELS, L. (2002). De 'methodenstrijd' in de criminologie. In: BEYENS, K. GOETHALS, J., PONSAERS P. & VERVAEKE, G. (eds). *Criminologie in actie* (pp. 55-72). Politea: Brussel.
- RAMSAY, K. (1996). Emotional Labour and Qualitative Research: How I Learned Not to Laugh or Cry in the Field. In: LYON, E.S. & BUSFIELD, J. (eds.). *Methodological Imaginations* (pp. 131-146). Houndmills: Macmillan Press.
- RAGER, K.B. (2005). Self-care and the qualitative researcher: When collecting data can break your heart. *Educational researcher*, 34, 23-27.
- REGER, J. (2001). Emotions, objectivity and voice: an analysis of a "failed" participant observation. *Women's Studies International Forum*, 24, 5, 605-616.
- SCHLOSSER, J.A. (2008). Issues in Interviewing Inmates. Navigating the Methodological Landmines of Prison Research. *Qualitative Inquiry*, 14, 8, 1500-1525.
- SMITH, C. & WINCUP, E. (2000). Breaking In: Researching Criminal Justice Institutions For Women. In: KING, R.D. & WINCUP, E. (eds.). *Doing Research on Crime and Justice* (pp. 331-349). Oxford: Oxford University Press.
- SPANO, R. (2006). Observer Behavior as a Potential Source of Reactivity: Describing and Quantifying Observer Effects in a Large-Scale Observational Study of Police. *Sociological Methods & Research*, 34, 4, 521-553.
- STARING, R.H.J.M. & KROESE, J. (1991). Een kwestie van vertrouwen. Daderonderzoek in gevangnissen. *Justitiële Verkenningen*, 17, 9, 112-140.
- TEN HAVE, P. (2004). Understanding qualitative research and ethnomethodology. Londen: Sage.
- TOBIN, G.A. & BEGLEY, C.M. (2004). Methodological rigour within a qualitative framework. *Methodological issues in nursing research*, 48, 4, 388-396.
- VANDER LAENEN, F. (2008). *Drugpreventie bij kwetsbare groepen? Jongeren met een gedrags- en emotionele stoornis aan het woord*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- VAN GEMERT, F. (1998). *Ieder voor zich. Kansen, cultuur en criminaliteit van Marokkaanse Jongens*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- VAN MAANEN, J. (1988). *Tales of the field; on writing ethnography*. London: The university of Chicago Press.
- WARR, D.J. (2004). Stories in the flesh and voices in the head: Reflection on the context and impact of research with disadvantaged populations. *Qualitative Health Research*, 14, 4, 578-587.
- WARREN, C.A.B. (1988). *Gender Issues in Field Research. Qualitative Research Methods Series, Volume 9*. Newbury Park: Sage Publications.
- WINCUP, E. (2001). Feminist research with women awaiting trial: the effects on participants in the qualitative research process. In: Gilbert, K. R. (2001). *The emotional nature of qualitative research* (pp. 17-36). London: CRC Press.
- WILKINS, R. (1993). Taking it personally: a note on emotion and autobiography. *Sociology*, 27, 1, 93-100.
- ZAITCH, D., MORTELMANS, D. & DECORTE, T. (2010). Participerende observatie in de criminologie. In: DECORTE, T. & ZAITCH, D. (eds.). *Kwalitatieve methoden en technieken in de criminologie* (pp. 262-314). Leuven: Acco.